

ANADOLU KÜLTÜRÜNDE KİLİT (DOĞU ve GÜNEYDOĞU ANADOLU ÖRNEKLERİ)

Semra Saraçoğlu & Bülent Karakaş***

Kilit, bir mekânı kendi dışından soyutlayan ve koruma altına alan bir mekanizmanın adıdır. Kapının en işlevsel kısmı kilittir. Kilitsiz kapı, kapı olarak tanımlanamaz. Kilit, kapı ile bütünleşir. Kilidin ortaya çıkışı, kapının oluşum süreciyle günümüze taşınır. İlk olarak çadırlarla gelişen bu mekanizmalar, çağlar boyu mekânı kendi dışından ayrı tutar ve koruma altına alır. Tanım olarak kilit, anahtar, düğme gibi takılıp çıkarılabilen bir parça yardımıyla çalışan kapatma aletidir.¹

Kilit, koruyucu özelliğinin yanında, yapıldığı ve kullanıldığı döneme ait toplumsal, kültürel ve sosyolojik yapı hakkında bilgi vermesi açısından da önemlidir. Anadolu'nun genelinde olduğu gibi, bu çalışmada ele aldığımız Doğu ve Güneydoğu Anadolu kilitleri de mekanizma olarak basit bir yapıya sahiptirler. Çünkü toplumsal yapı, soyutlanmak üzerine kurulmamıştır. Göçebe hayatın getirdiği işbirlikçi, bir araya getiren ve birlikte yaşama kültürü, Anadolu'da çağlar boyunca devam etmiş, bu da kilitler konusunda çok ileri gitmeyi engellemiştir. Özellikle ve değişik mekanizmalı kilitler, yapan ustanın kendi ustalığını göstermesi için yapılır ancak yaygın olarak kullanılmaz.

Türklerin konar-göçerlik dönemlerinde çadırlarda yaşadıkları bilinmektedir. En çok kullandıkları çadır türü ise *yurt* adı verilen keçeden yapılmış barınaklardır. Yurt, içten ağaç iskeletlere dayandırılmış olup yuvarlaktır. Üstü alçak kubbe biçimindedir. Yurtların iç ve dış biçimleri, kapısının açılışı, çadırı tutan direk ve kordonun biçim özellikleri sonraki dönem mimarisini de etkilemiştir. Bu etki, ilk kez Uygur mimarlığında kubbeli tonozlarda görülmektedir. Ardından Oğuzlara geçen kubbe anlayışı, Karahanlılar ve Selçuklularla birlikte daha da gelişmiştir.

Türk toplumlarında göçebelik her dönemde görülür. Farklı adlarla anılan çadırlar, günümüzde de sıkça rastlayabileceğimiz kolayca takılıp sökülebilen yapılar olarak da karşımıza çıkar. Onbeşinci yüzyıl başında Timur'a elçi olarak

* Siirt Üniv., Eğitim Fak., İlköğretim Bölümü, Matematik Anabilim Dalı, semrasaracoglu65@gmail.com

** Yüzüncü Yıl Üniv., İktisadi İdari Bilimler Fak., bulentkarakas@gmail.com

¹ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu yay., Ankara 2005.

gönderilen Kastilyalı Klaviyo, ahşaptan yapılmış takılıp sökülen bir camiden söz etmektedir:

“Biz bu çadırları temaşa ettikten sonra, ahşaptan bir binaya girdik. Her tarafı yaldızlanan ve mavi renge boyanan bu bina, icabında sökölüyor ve yeniden kuruluyordu. Burası Timur’un ibadet ettiği camii idi. Timur nereye giderse bu seyyar camii de beraberinde götürüyordu.”²

Bölmeli çadır olarak bilinen *otağ*; ağaç kalasların yan yana getirilip üzeri keçe ile kapatılan *barğâh*, Türk toplumlarında kullanılan çadırlardan bazılarıdır.

Orta Asya Türk mimarisindeki gelişmeler, Oğuzların batıya göçleriyle Anadolu’ya yayılmıştır. Irak ve Suriye’nin kuzeyi ile Güneydoğu Anadolu’da eski doğu gelenekleri ile Suriye üslubunun bağdaştırıldığı bir mimari göze çarpar. Bu mimarinin en önemli özellikleri, kesme taş kullanılması ve avluların geniş yer tutmasıdır. Bunun yanı sıra, sivil mimari örneklerinin zemin kaplamalarında çoğunlukla sıkıştırılmış toprak, kayrak, taş kaplama veya ahşap dikkati çeker. En güzel örneklerini Harput (Elazığ), Ahlat ve Adilcevaz (Van) bölgelerinde görmek mümkündür. Selçuklu mimarisinde bu yapılardan farklı olarak özellikle kapılara özen gösterilir. Çeşitli süslemelerle dikkat çeken kapılar genelde taştan yapılır. Taç kapı ya da portal denilen ana kapıya büyük önem verilir. Değişik figürlerle bezenen kapılardaki süslemelerde geometrik şekiller, bitkisel motifler, insan ve hayvan figürleri, yazı ve mukarnas adı verilen üç boyutlu sarkıtlar hâkimdir. Selçuklu döneminin ardından Beylikler döneminde Orta Anadolu’da da taç kapı süsleme geleneği sürdürölmüştür. Ancak Batı Anadolu’da, askeri ve dini mimaride bu gelenekten uzak durulmuş, süs öğelerine daha çok iç mekânlarda yer verilmiştir.

Kapılar, tarih boyunca insanoğlunun inanışlarını, geleneklerini, zevk ve karakterlerini yansıtmıştır. Dönem dönem farklılaşarak günümüze taşınan, mimarinin vazgeçilmez parçası olan kapılarımız, kendi içinde barındırdığı öğeleriyle bir bütündür. Saraylardan evlere, hamamlardan kalelere her alanda kullandığımız bu yapılar üzerindeki kilit, tokmak ve anahtarlarla kültürümüzün çarpıcı örnekleri olarak günümüz bilim tarihinde de yerini alır.

Kapılarla ilgili Doğu Anadolu’da ilk bilgileri, altıncı ve dokuzuncu yüzyılda egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı’na ait anıtsal kaya kapıları içine yazdırılan çivi yazılarından öğrenmek mümkündür. Kaya nişleri, kayalıkların güney yüzünün oyularak dikdörtgen biçiminde şekillendirilip düzeltilmesiyle oluşturulur. Urartu döneminde bu kapılara, Haldi Kapısı denilmekteydi. Günümüze kadar bilinen kapılar olarak Taş Kapı, Kór Kapı, Yalancı Kapı, Çoban Kapısı ve Hazine Kapısı kalmıştır. Bu kapılardan günün birinde açılarak

² şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1990, s.273.

içinden tanrıların çıkacağı inancı, kaya kapılarını kutsal kılmıştır. Şu an bilinen çivi yazılı kaya kapıları, Hazine Piri Kapısı, Yeşilaliç Kapısı ve Meher Kapısı olmak üzere üç tanedir. Bu kapılar, Urartu Krallığı'nın merkezi olan Van'da bulunmaktadır. "Bunlardan Yeşilaliç Kaya Kapısı, dış çerçeveye göre 2.40 m genişliğinde ve 5.10 m yüksekliğindedir.³ Bu yapılar, yukarıda verdiğimiz kapı tanımından farklı, antik çağa ait tarihi yapıtlardır.

Yerleşik hayata geçiş dönemlerinde, bu bölgedeki kapılar, farklı tarzlarda göze çarpar. Geleneksel Türk konut mimarisinin temel özelliği olan harem ve selam mekân düzenlemesi Van Yöresindeki yapılarda daha az sayıdadır. Van evlerinde sokaktan evin zemin katına çift kanatlı ahşap bir kapı ile girilir. Kapı üzerinde işlemeli çeşitli kapı tokmakları aslıdır. Bazı evlerin özellikle üst katlarında, sokak kapısının üst kısmında bulunan cumba veya konsollar, kapı süslemeleri ve işlemleriyle uyum içindedirler. Evden eve çeşitlilik gösteren kapı ve pencerelerin özellikleri, ev sahibinin yaşayış biçimini, inanışlarını, ekonomik durumunu anlatır. Geçmiş günümüze taşıyan kerpiç ve ahşap bu tür yapıların büyük bir kısmını şimdilerde ancak fotoğraf karelerinde görebiliriz. Yok olmuş veya yok olmaya yüz tutmuş Van evlerinin en güzel örnekleri Saraçoğulları Evi (Resim 1), Dilaveroğulları Evi, Bozbaylar Evi, Yörüklerin Evi, Coşkun Yeğinaltaylar Evi, Necati Dinler Evi olarak sıralanabilir.

Resim 1. Günümüzde sadece fotoğraf karelerinde yaşayan Van'da Saraçoğulları Evi. (Fotoğraf: Şehabettin Öztürk)

Saltuklu döneminde başkent olan Erzurum, Osmanlı döneminde çok sayıda mimari yapıyla kendini farklı kılan birçok özelliğe sahiptir. Bulduğu zengin coğrafya, tarih ve kültür ortamı, bu yöredeki evlerin oluşmasında büyük ölçüde etkilidir. Günümüzde, özel olarak yazılı kaynaklarda Erzurum Evleri

³ *Dünyada Van*, sayı 24, Van Valiliği yay., Van 2006, s.22.

adıyla anılan tarihi evlerin, ahır, kiler, samanlık, iç avlu ve tandirevi gibi Türk ev mimarisine uyan kendine has özellikleri vardır. Evlerin yapımında taş, ahşap, toprak, tuğla ve maden yapı malzemeleri kullanılmıştır. Özellikle şehir çevresindeki tabyalardan elde edilen toprak taş duvarların yapımında kullanılır, kapı pencere menteşeleri, kilit, çiviler, pencere parmakları, kapı tokmaklarında da demir kullanılmıştır. Özellikle kapı tokmaklarında bronz döküm işlemeciliği de görülür.

İç avlulu ve tandirevli tip evlere Kars ilinde de rastlamak mümkün. Bu değerli tarihi yapılar çağlar boyu bir taraftan çeşitli istilalar, diğer taraftan depremler gibi birçok sebepten büyük ölçüde tahrip olmuştur. Kars'ın medreseden evlerine tüm mimari yapılarındaki kapı ve kilitlerinde, Doğu Anadolu'nun diğer illerinde de görülen demir işlemeciliğinin hâkim olduğu göze çarpar.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ev yapıları benzer özelliklerde olup kapı ve kilit sistemleri de aynı tarzdadırlar; öyle ki tüm bu özellikler Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki birçok yapıda da kendisini gösterir. Özellikle Siirt Yöresinde evler, *cas* denilen harçla sıvanmış kale izlenimi verir, iki üç katlı, küçük pencere ve düz damlıdırlar. Cas, yöredeki ocaklardan çıkarılan alçı taşının yapıda kullanılmak üzere hazırlanmış ya da işlenmiş yöresel ismidir. Ustalar alçı taşını geleneksel tarzda çeşitli işlemlerden geçirdikten sonra yapıda kullanmışlardır. Ocaklardan çıkarılan alçı taşı, halk dilinde *cas ocağı* denilen tandırlar içinde ısıtılırdı. Bunun yapılmasının nedeni alçı taşının bünyesindeki suyun yarısından fazlasını kaybederek daha da sertleşmesini sağlamaktır.”⁴ Cas harçlı evlerin girişi *eşik* denilen tek merdivenli girişten sağlanır. Giriş kapısına *dergâh* adı verilir. Bu kapı, *misaheyn* denilen iki parçadan oluşur, kimisi tahta işlemeli kimisi de bakır levhalarla kaplı, çift tokmaklıdır. Gözetleme yerleri bulunan bazı kapılarda Anadolu'nun birçok evinde olduğu gibi zil yerine çingirak takılıdır. Siirt ili ile Aydınlar ilçesi arasındaki yol güzergâhındaki ve il merkezindeki yapılarda hâlâ bu özelliklerin korunduğu dikkati çeker.

Ondokuzuncu yüzyıl gezginlerinin dillerinden düşüremedikleri Van evlerinin giriş cepheleleri, evlerin en hareketli cephesidir. Bu yüzden kapı kasası ve kanatları iyi cins keresteden imâl edilir.

İç taraftan kalın düşey ahşap latalar, yatay kuşaklarla takviye edilerek, dövme demir perçin süslü çivilerle (*mih*) tutturulmuştur. İçten kapı kanatları her iki yanda takviye demir çubuklarla desteklenmiştir.⁵

⁴ Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri, Birleşik Matbaa, İzmir, 2007, s.569.

⁵ Dünyada Van, s.37.

Resim 2a. ve 2b. Siirt'in Aydınlar ilçesinde bir ev ve evin giriş kapısı.

Bazı evlerin kapılarının dış yüzeyleri dövme saç ile kaplı olup bu kapılarda demir tokmak, zil, kilit ve şakşaklar dikkat çeker. Çift katlı varlıklı evlerin kapı tokmağı gösterişli ve ağırken, tek katlı fakir evlerin kapı tokmakları oldukça sadedir. Ses duyurmak ve kapı kanatlarını açıp kapatmak üzere kullanılan bir başka kapı ögesi *şakşak*lardır. Kapı kanadına ayna ya da göbek adı verilen bağlantılı bir metal parça ile tutturulan şakşaklar genellikle halka biçimindedirler.

Tokmak, kapıya gömülmüş büyükçe bir çivi başına vurularak sesi ev sahibine duyurmak amacıyla kullanılır. Bu sırada kapı kilidinin diline bağlı ip çekilerek, kapı mandalı yukarı kaldırılıp kapı açılır. Kapıda şakşak veya tokmak yoksa kapı mandalı yukarı kaldırılıp bırakılarak ses çıkarılır. Ayrıca, kapı kilidinin *dili* altına konulan bir kıymık parçası, dili devamlı açık tutar. Bu durumda da kapı sadece mandalın kaldırılmasıyla açılabilir.

Kapı, farklı donatıların bir arada bulunduğu bir yapıdır. Mandal düzenleri çok yalın ve etkin bir buluş olup, Anadolu'nun hemen her yöresinde aynı tarzlarda sergilenir. Geleneksel mimaride atkı taşı, modern mimaride lento adı verilen tahtadan yapılmış bir kapı ögesi bulunur. Buna bağlı yatay bir tahta parçası, kapı kanadının arkasına dayanarak kapının açılmasını engeller.

Kapı kanadının arkasında yukarı aşağı hareket edebilen düşey bir tahta belirli bir noktada durur. Bu tahtanın alt ucuna bağlı bir demir mandal dışarıdan yukarı kaldırılınca düşey tahta lentodan aşağı sarkan ve kanadın açılmasını engelleyen çubuğu yukarı kaldırarak kanadı açar.⁶

Kültürler yurdu Anadolu'nun her mekânında sanatsal değeri yüksek kapı, anahtar, tokmak ve kilitler dikkat çeker. Kapı, anahtar ve tokmaklardaki

⁶ Reha Günay, *Türk Ev Geleneği ve Safranbolu*, Yapı-Endüstri Merkezi yay., İstanbul, 1999, s.137-138.

işlemecilik oldukça süslü olup kilit mekanizmalarındaki yapı ve sistem bunun tam tersine sadedir. En fazla tercih edilerek kullanılan kilit türü basit bir sisteme sahip sürgü ve mandal ikilisi olmuştur.

Anadolu kapılarının i yüzünde, mandal kolu, kilit ve reze yer alır. Günümüzde birçok yörenin demirciler çarşısında da önceki zamanlara ait kilitlerin yapıldığı görülmektedir. *Reze*, kapıyı içerden kapatan bir kanca düzeni olup her kanat için demir kolların kullanıldığı basit bir dzenedir. Bunlar fazladan güvenlik önlemleridir.

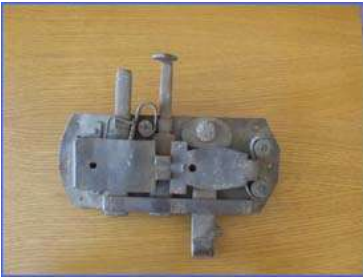

Resim 3. Siirt evlerinde bayan ziyaretçilerin kullandığı kapı tokmağı (Fotoğraf: H. Ersöz).

Resim 4. Siirt evlerinde erkek ziyaretçilerin kullandığı kapı tokmağı.

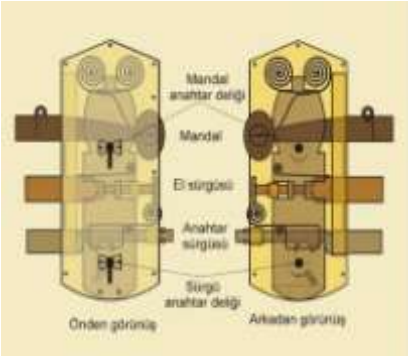
Kilitlerin genellikle iki anahtar deliğı vardır. Alttaki delik, sürgüyü hareket ettirerek kapıyı kilitler veya açar. Üstteki delik ise dili yukarı kaldırarak kapının açılmasını sağlar. Bu düzeneğin mantığı günlük hayatımızda kullandığımız kilit düzeneği mantığından farklı değildir.

Resim 5. Doğu ve Güneydoğu Anadolu kapı kilidi.

Resim 6. Anadolu kapı kilidinin i mekanizması.

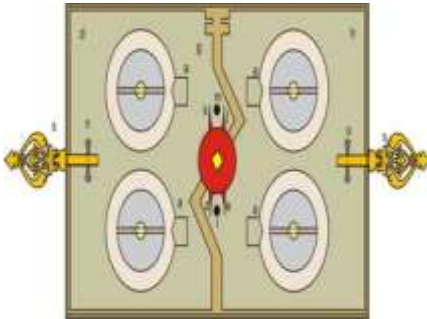
Resim 7. Doğu ve Güneydoğu Anadolu kapı kilitlerinin başlıca bölümleri.

Günümüzde Bolu Gerede’de bir ustanın gayretiyle geçmişi günümüze taşıyan ahşap asma kilitler hâlâ yapılmaktadır. İç mekanizması yaylı kapı kilitlerine benzeyen ahşap asma kilitler Anadolu’da güvenlik amaçlı değil, ambarlarda zahirenin korunması, mekânların kapalı tutulması, hayvan girişinin engellenebilmesi için kullanılmaktaydı.

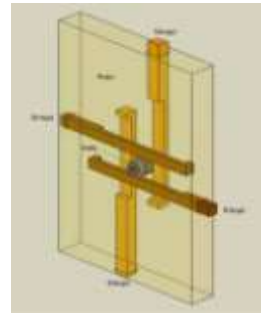
Anadolu’da kilit yapımına olan ilgi, Anadolu kültüründen doğar ve toplumlar bir uğraş olarak, kilit yapımına ilgi duyarlardı. Bu alandaki en önemli eksiklik, Anadolu insanının yapmış olduğu bu eserleri sahiplenmemiş olmalarıdır. Yapılan kilit ve anahtarlarda, yapan kişinin ismi, yöresi, yapıldığı tarih genellikle işlenmezdi.

Resim 8. Anadolu’da kullanılan asma kilitlerden örnekler.

Resim 9. El-Cezeri’nin şifreli kilit mekanizması modeli.

Resim 10. Dört sürgülü kasa kilidi modeli.

Anadolu kilit örnekleri sadece kapı düzeneklerinde görülmez. Birçok yörede, ambarlarda, sandık ve kasalarda kullanılan farklı türde kilitler bulunmaktadır. Bunların çoğu asma kilitler olup çalışma sistemleri farklı tarzdadır. Yaylı ve şifreli türlerine rastlanabilen asma kilitler, el yapımı, ahşap ve metaldendir.

Anadolu kùltüründe kilitlerin sadece bir uğraş olarak yapıldığının en önemli örneği El-Cezeri'nin dört sürgülü dönmeli öteleme kilididir. Sistem, günümüzde kullanılan kasa kilitlerindeki sistem olup, Anadolu kùltürünün zenginliğine zenginlik katan El-Cezeri'nin *Kitab el-Hiyel* adlı eserinde VI. kategori, 3.bölümündeki dört sürgülü kasa kilidi ile VI. Kategori 4. bölümündeki şifreli kasa kilidinin sistemiyle aynıdır.

Anadolu'da ihtiyaçtan çok zevk için kilit yapıldığını gösteren bir örnek, Takiyüddin'in 'Utandırıcı Kasa' adını verdiği bir kasa kilidi örneğidir. Takiyüddin, çok sayıda otomat yapmış olmasına rağmen sadece bir tek kilit düzeneği üzerinde çalışmıştır. Zamanımız insanının yitirmekte olduğu utanma duygusunun o dönemlerde ne kadar yoğun yaşandığının belirtisi olan 'Utandırıcı Kasa', güzel bir mesaj verir: Kilit, açma izni olmayan için utandırıcıdır.

Kasa kilidindeki çalışma prensibi, Anadolu kilitlerinde, farklı kullanım alanlarında da görülür. Birleştiğinde bir kelepçe şeklini alan düzen, birbirleriyle iki adet kılavuz çubukla ilişkili iki yarım daireden oluşur. Yarım dairelerin her biri mafsalı bir kaldıraçla, kutunun arkasında kurulu bir yaya bağlıdır. Yayın hareketi, kutunun dibinde bulunan ve üzerinde bir kese altının bağlı bulunduğu bir zincir tarafından önlenir. Bir hırsız kutu kapağını açıp, elini sokarak altın dolu keseyi almak isteyince, yayın kapanmasını önleyen zincir, yayı serbest bırakır ve yarı dairesel kelepçe parçaları kılavuz çubuklar boyunca iter. Kelepçelerde kelebek kanadı şeklinde iki adet yay mevcuttur. Bu yaylar karşılarındaki yuvalara girdiğinde hırsız kasa sahibi kendisini kurtarıncaya kadar bileğinden kasaya bağlı kalır (Resim 11 ve 12).

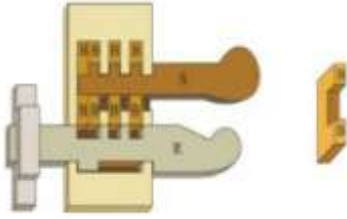
Resim 11.

Takiyeddin bin Ma'rûf el-Râsıd'in 'utanç kilidi'ne ilişkin özğün çizim (Takiyeddin al-Râsıd, 1580).

Resim 12. Takiyeddin bin Ma'ruf el-Râsîd'in 'utanç kilidi'nin çalışma mekanizması.

Genel olarak, çağlar boyu kullandığımız tüm kilitlerin ana kaynağı 4000 yıl öncesindeki Mısır kilitlerine dayanır (Resim 14). Anadolu'nun birçok yöresinde hâlâ bahçe kapılarında, ambarlarda, farklı birçok mekânda kullanıldığı bilinen bu kilit örneğinin bir modeli, marangoz ustası Mahmut Altunç tarafından akça ağacından yapılmış olup elimizde mevcuttur (Resim 15) görülmektedir. Geleneksel yapımına günümüzde de rastladığımız bu kilitlerin yapımında kullanılan ağaç türü de önemlidir.

Resim 13. Mısır kilidinin bölümleri

Resim 14. Anadolu evlerinin bahçe kapılarında kullanılan Mısır kilidi örneği.

Temelde aynı mantık çerçevesinde çalışan bu kilitlerin mekanizmaları kinematik açıdan da incelendiğinde benzerlikler saptanabilir. Dönme ve öteleme hareketlerinin hâkim olduğu bu sistemlerin kinematik tanımlamaları da yapılabilir. Kapı kilitlerinin en basit yapıdaki kilit türü sürgülü kilittir. Sadece öteleme hareketinin olduğu bu kilit türünde uygulanan hareket düzgün doğrusal harekettir.

Kilitleri sınıflandırırken kullanacağımız terminoloji şöyledir:⁷

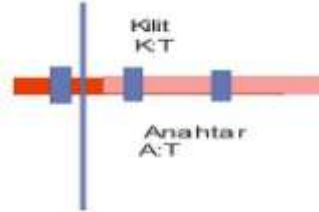
(K, A) simgeleriyle kilidin işlevi ifade edilmek üzere, K kilide (anahtara) uygulanan hareketi, A ise kilidin (mandalın) yaptığı hareketi gösterebilir. Buna göre, (K, A) yani “Mandalın yaptığı hareket – Uygulanan hareket” ikilisi; T öteleme hareketini; R dönme hareketini; V vida hareketini; DH dejenere hareketi sembolize etmek üzere, kinematiksel olarak aşağıdaki gibi sınıflandırılarak incelenebilir:

1. (K, A) : (T, T) türü kilit hareketi,
2. (K, A) : (R, R) türü kilit hareketi,
3. (K, A) : (T, RT) türü kilit hareketi,
4. (K, A) : (R, V) türü kilit hareketi,
5. (K, A) = (DH, T) türü kilit hareketi,
6. ((K₁, K₂, K₃, K₄), A) : ((T₁, T₂, T₃, T₄), R) türü kilit hareketi
7. Çoklu ve toplu hareket ettirici kilit hareketi.⁷

Kilit sistemlerindeki sürgüler, el sürgüsü ve anahtar sürgüsü olmak üzere iki türdür. Sistemdeki el sürgüsü, ilaveten eklenmiş bir güvenlik önlemidir. Bunlar, dönmeli öteleme hareketinin yapıldığı kilit sisteminde birlikte bulunabilirler. El sürgüsü, öteleme hareketi yaparken, mandal sisteminde bu, dönme hareketi olarak görülür. Sınıflandırmada verilen birinci ve ikinci tür kilit hareketindeki sistemler, salt öteleme ve pür dönmedir.

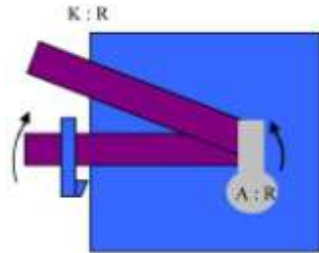
Resim 15. Anadolu sürgülü kilit örneği

Resim 16. Sürgülü kilit mekanizmasının çalışma modeli

Resim 17. Anadolu mandallı kapı kilidi örneği.

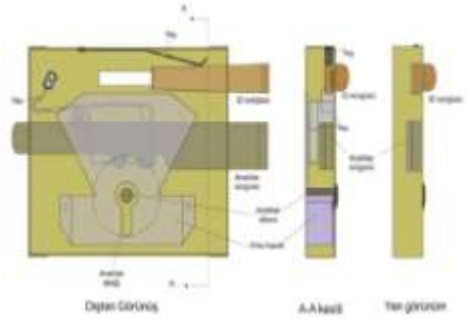
Resim 18. Mandallı kilit mekanizmasının çalışma modeli

⁷ Semra Saraçoğlu, *Kilit ve Anahtar Türlerinin Matematiksel Modellemesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Van 2007.

Dönmeli öteleme hareketinin yapıldığı kilit sisteminde kullanılan Anahtar sürgüsü, anahtarın dönme hareketiyle sürgülenen sistemdir ve dönme sonucunda bir öteleme hareketinin doğmasına sebep olur.

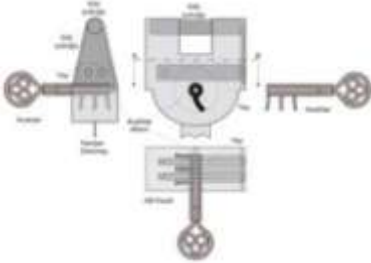

Resim 19. Anahtar sürgülü kapı kilidi.

Resim 20. Anahtar sürgülü kapı kilidinin bölümleri.

Anadolu kapı kilitlerindeki bu sistem, aynı zamanda Anadolu’da farklı amaçlarla çeşitli alanlarda kullanılan asma kilitlerde de vardır. Bazı asma kilitlerde, kilidin içinde ek yay sistemli kilit çubuğu, anahtarın dönmeli öteleme hareketiyle dışarı çıkarılabildiği gibi, bazılarında da kilidin içinde yer alır.

Resim 21. Anadolu asma kilidinin bölümleri.

Resim 22. Anadolu asma kilit örneği.

Anadolu kültüründe asma kilit örnekleri çeşitlidir. Farklı türlerinde, anahtar, vida biçiminde olup sisteme helis hareketiyle girer ve yay mekanizmasını sıkıştırarak, sistemi kapalı konumda tutan çubuğun kurtulmasına neden olur. Bu da sistemin açılması demektir.

Resim 23. Anadolu vidalı asma kilit.

Resim 24. Vidalı kilidin kapalı durumu.

Resim 25. Vidalı asma kilidin açık durumu.

Anahtarın, sistemin hareketindeki işlevi büyüktür. İki dişli anahtarın yayı sıkıştırarak, kilidi kapalı tutan ek çubuğu öteleyip sistemi açtığı asma kilit türü de farklı bir asma kilit sistemidir. Sistemdeki bu hareket, sınıflandırmadaki beşinci hareket türü olan dejenere harekettir.

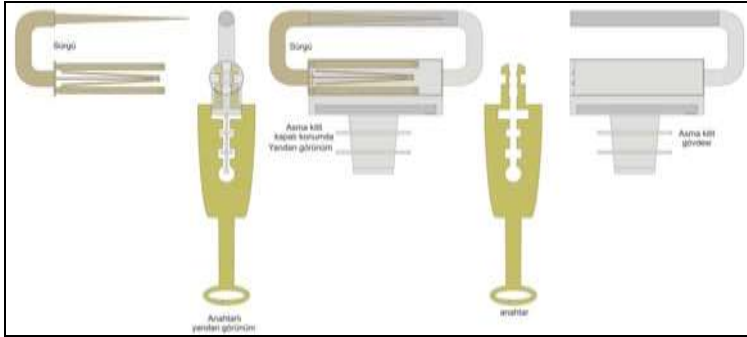
Resim 26. Yaylı asma kilit çubuk mekanizması.

Resim 27. Yaylı asma kilit ve parçaları

Resim 28. Yaylı asma kilidin çalışma şekli
(Fotoğraf: Mehmet Yuğuran)

Resim 29. Yaylı asma kilidin bölümleri.

Tüm bu sınıflandırma çerçevesinde, hareket türlerinin bir araya gelerek oluşturdukları farklı kilit hareket sistemleri de sunulabilir. Altıncı ve yedinci sınıflandırmada verilen hareketler, günümüzde kullanılan bazı asma kilit ve şifreli kasa kilitlerinde görülmektedir. Kasa kolu, anahtar ve kilit hareketlerinin birlikte meydana getirdikleri bir hareket sistemi vardır. Bazılarında sadece kasa kolunun döndürülmesiyle sistem açılırken, bazılarında da hem kol döndürülür hem de anahtar sağa ve sola çevrilerek sistemin açılması sağlanır. Anahtarın çevrilmesi bazı kasa kilitlerinde bir şifre sistemidir. Şifreleme sisteminin basit bir düzeneğine demir kapı kilitlerinde rastlayabiliriz. Bu sistemlerde, anahtarın hareketi temel alınarak bir şifreleme oluşturulmuştur. Örneğin anahtar 2 sağa 3 sola çevrildikten sonra açılması gibi.

Anadolu şifreli kilitlerine örnek olabilecek bu yapıların farklı şifreleme sistemleri oturtulmuş çok sayıda örneklerine rastlamak, ayrıca bunları da kendi aralarında, anahtarın ve kolun hareketine göre gruplayarak sınıflandırmak mümkündür. Şaşırtmalı kilit de denilen bu düzenekler geçmişte güvenlik

önlemleri olarak sıkça kullanılan yapılardı. Günümüzde de bazı yörelerde kullanım alanlarının olması ve tercih edilmesi, bu kilitleri çağımıza taşıyan sebeplerden biridir. Resim 31’de verilen şaşırtmalı kilit Kütahya’nın Tavşanlı ilçesinde Mehmet Zeki ve Mahir Sayın tarafından yapılmış olup, Anadolu ve Güneydoğu Anadolu’nun birçok yöresinde, örneklerine rastlanabilen kilitlerdir.

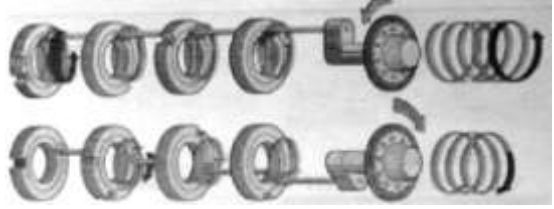
Resim 30. Anadolu şaşırtmalı kapı kilidi

Resim 31. Vidalı üç farklı anahtarlı şaşırtmalı asma kilit

Resim 32. Şifreli kasa kilidi

Resim 33. Şifreli kasa kilidi mekanizmasındaki hareket sistemi.

Sonuç

Tarihimize sahip çıkma bilincinden yoksun olmamız, kilit kültürü gibi birçok zengin kültürümüzü zamanımıza yeteri kadar taşıyamamamızın ve lâyıık olduğu değeri veremememizin en önemli nedenlerindedir. Bunun için bu alanda yaptığımız çalışmada karşılaştığımız en önemli sorun kaynak sıkıntısı olmuştur. Yaşayan ve yaşatılan kültürlerde kapı varsa kilit bir realitedir. Bize emanet edilen kilit kültürümüzün yaşatılması adına, farklı özellikli birçok sayıda kilidi Anadolu’nun farklı yörelerinden toplayıp ve yalnızca çizimlerine ulaşabildiğimiz bazı kilitlerin de modellerini yaptırarak bir araya getirmeye çalıştık. Bilim tarihinin bu alanına yapılacak katkılarla şu anda ulaşamadığımız çok sayıda özelliği olan kilitlere de ulaşacağımız umudunu taşımaktayız. Anadolu’da kilit, ancak kilidi açma yeteneği olmayanlara engel olacak kadar güvenlidir. Gönül arzular ki, Anadolu insanının çok özellikli kilitlere ihtiyaç duymadığı kültürel yapımız, yeniden yeşersin.

Kaynaklar

- Bir, A., *Kitab al-Hiyal' of Banu Musa Bin Shakir*, Studies and Sources on the History of Science, Series No.4, IRCICA, İstanbul 1990.
- Bir, A., Kaçar, M. ve Saraçoğlu, S., “Antik dönem, Ortaçağ ve günümüzde kilit ve anahtar,” II.Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Isparta 30-31 Ekim 2006 (basılmamış bildiri).
- Dünyada Van*, Sayı 24, Van Valiliği yay, Van 2006.
- Günay, R., *Türk Ev Geleceği ve Safranbolu*, Yapı-Endüstri Merkezi yay., İstanbul 1999.
- Saraçoğlu, S., *Kilit ve Anahtar Türlerinin Matematiksel Modellemesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Van 2007.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu yay., Ankara 2005.
- Turan, Ş., *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1990.
- Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, Birleşik Matbaa, İzmir 2007.
- Weber, R., “Güvenliğimizin mekanik bekçileri: Kilitler,” *TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi*, c.II, sayı 1, 1984, s. 21-22.
- <http://www.antikite.com>

Açıklama: Resim 7, 9, 10, 11, 12, 13, 23, 24 ve 25 A.Bir, M.Kaçar ve S.Saraçoğlu'nun “Antik dönem, Ortaçağ ve günümüzde kilit ve anahtar” başlıklı basılmamış bildirisinden; Resim 16, 17, 18, 19, 20, 21 ve 22 S.Saraçoğlu'nun *Kilit ve Anahtar Türlerinin Matematiksel Modellemesi* başlıklı yayınlanmamış doktora tezinden; Resim 33, R.Weber'in makalesinden alınmıştır.

The door lock in Anatolian culture

Doors allow for opening between spaces, interior and exterior whereas door locks provide privacy and seclusion. A lock is a particular mechanism and a functional part of the door. Doors without locks serve for separation, but it is the lock or padlock which signifies possession. By definition, a lock is a shutting device working with the help of a part that can be installed and removed, such as a key or a button.

Apart from its protective features, a certain type of lock is important in providing information about the sociological and cultural modes in a given period. In Anatolia, locks from the eastern and southeastern regions, presented in this article, carry simple mechanisms, mainly because the community did not demand complete isolation. Interdependence and collaboration typical of nomadic society was widespread in this part of the country for a very long period. Sophisticated locks were unnecessary in this setting. Different mechanical locks, however, with elaborate mechanisms were produced to display mastery, but these were not for common use.

Key words: Key, lock, padlock, Anatolia, door; **Anahtar kelimeler:** Anahtar, kilit, asma kilit, Anadolu, kapı.